

I.

ԱՆԱՆՈՒՆ ԺԱՄԱՆԱԿԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ (XIII Դ.)

Միջնադարյան Հայաստանի մեծանուն գիտնական Հովհաննես Սարկավագի գիտական վաստակի գլխավոր գործերից մեկը՝ տոմարագիտական աշխատությունը, դժբախտաբար մեզ հասել է անդամահատված, ոչ սկզբնական վիճակով: Մեր նպատակից շատ հեռու է Հ. Սարկավագի տոմարագիտական աշխատության քննությունը, սակայն նրա միայն մեկ հատվածին պետք է անդրադառնանք այն չափով, ինչքանով վերջինիս առընթեր գտնվում է մեզ հետաքրքրող ժամանակագրությունը: Ավելի ճիշտ՝ ցանկանում ենք պարզել այն հարցը, թե արդյո՞ք քննության ենթակա ժամանակագրությունը Հ. Սարկավագի գրչին է պատկանում, թե հետագայի մի հավելում է նրա տոմարագիտական ուսումնասիրության այս հատվածին: Վերջինս և սրան առընթեր ժամանակագրությունը գտնվում է Մատենադարանի № 1973 ձեռագրի 195ա—199բ էջերում, որն ունի «Յոհաննու քահանայի» խորագիրը (և որը այսուհետև կանվանենք A):

Սույն հատվածի սկզբում Սարկավագն այն միտքն է հայտնում, որ մարդը իրավասու չէ որոշելու տիեզերքի արարչության ժամանակը և ով ուզում է այդ բանը փորձել, Սարկավագի գնահատմամբ ... մեծապէս փրթեն յաւելլով զտգիտութեանն կարծիս առանց ճշմարտութեան...» (էջ 23):

Հ. Սարկավագի հավաստիացման համաձայն, մարդը լավագույն դեպքում, կարող է իմանալ, թե Ադամը դրախտից ե՞րբ է արտաքսվել. «... վասնզի յարարչութենէն զժամանակսն ոչ ոք կարասցէ գիտել ի մարդկանէ, բայց յարտաքսելոյն Ագամա[յ] ի դրախտէն» (էջ 23):

Այսուհետև նա թվում է դարագլուխ կազմող, Մենդոց գրքի զանազան դեպքերը, որոշում վերոհիշյալ եղելությունների և Հայոց թվականի միջև ընկած տարիների քանակը, ապա թվում տիեզերական ժողովների միջև ընկած տարիները, որոնց հաջորդում է պատմական մասը՝ ժամանակագրությունը: Վերջինս սկսվում է Հայոց թվականության հաստատումից՝ վեցերորդ դարի կեսից և հասնում մինչև 1236 թվականը՝ մոնղոլների կողմից Անիի գրավումը:

Մեզ հետաքրքրող ժամանակագրությունը՝ A բնագրում, շնայած գտնվում է Հ. Սարկավագի տոմարագիտական աշխատության մի հատվածին առընթեր և հայտնի է «Յոհաննու քահանայի» անունով (նույն ինքը Հ. Սարկավագ), սակայն ուշադիր քննությունը ցույց է տալիս, որ Հ. Սարկավագին պատկանում է քննության ենթակա հատվածի միայն առաջին մասը, իսկ մնացած մասը՝ ժամանակագրությունը, ավելացվել է ուրիշների կողմից՝ հետագայում Հենց այն փաստը, որ այստեղ տեղ են գտել իրենց՝ Սարկավագի մահվան տարիներից և սրան հաջորդող այլ դեպքեր՝ մինչև 1236 թվականը, որոնք ավելի քան 100 տարի առաջ Սարկավագը գրել չէր կարող:

Որպեսզի կարողանանք ցույց տալ թե սույն հատվածի ո՞ր մասն է Սարկավազինը և ո՞ր մասը հետագայի հավելում, անհրաժեշտ է դիմել այլ բնագրերի և նրանց համեմատություններին:

Մատենադարանի № 1495 ժողովածուի 162ա—163ա էջերում պահվել է ռեբանից Սարկավազ վարդապետին յաղագս ժամանակաց և թոռականաց խորագիրը կրող աշխատանքը:¹

Վերջինիս և ժամանակագրության A բնագրի համեմատությունից ձևավորվել է, որ № 1495 ժողովածուի բնագիրը չունի ժամանակագրական այն վկայությունները, որոնք գտնվում ենք A բնագրում, իսկ երկու բնագրերի տոմարագիտական հատվածի համեմատությունը ցույց տվեց, որ չնայած նրանց առանձին աննշան շեղումներին, այնուամենայնիվ հայտնի սահմանում վերոհիշյալ երկու բնագրերի տոմարական հատվածները համապատասխանում են իրար և պետք է որ առաջ եկած լինեն միևնույն բնագրից:

№ 1495 բնագրում բացակայում է A բնագրի սկզբի՝ «Ոչ է մեզ գիտել զժամս և զժամանակս, զոր հայր եզ յիւրում իշխանութեան...» հատվածից մինչև «Իսկ անուանիք և բազմահմուտք, որ եաբ և աշխատասէր հարցն ժողովեցին զյայտնի ժամանակագրութիւնն այսպէս...» հատվածը: Վերջինիս շարունակությունը՝ «... ՅԱղամա[յ] մինչև ի փոխին Ենովբա[յ] ամբ ՌնՁ է...» հատվածից կազմում է 1495 բնագրի սկիզբը: Երկու բնագրերն էլ, սույն հատվածից սկսած մինչև «Ի ԺԱ թվականին Իռոն պատառեաց զկանոն զատկին» հատվածը, յուր ծածկում են: Վերջինիս շարունակությունն A բնագրում հանդիսանում է ժամանակագրությունը, իսկ № 1495 բնագրում՝ տոմարական հաշվումներ հատվածը:

Այն հանգամանքը, որ Հ. Սարկավազի տոմարագիտական աշխատության քննության ենթակա հատվածը մեզ հայտնի երեք (№№ 1973, 1495 և 3260) բնագրերում էլ «Ի ԺԱ թվականին Իռոն պատառեաց զկանոն զատկին» հատվածից հետո սկսվում է իրարից տարբերվել, ենթադրել է տալիս, որ քննության ենթակա հատվածի վերջին եզրն ամենայն հավանականությամբ վերոհիշյալ

¹ Վերջինիս մի այլ տարբերակը պահվել է Մատենադարանի № 3260 ժողովածուի 426բ—432ա էջերում, որն ունի չի բանից Սարկավազ վարդապետի խորագիրը: Վերոհիշյալ երկու տարբերակների համեմատությունը ցույց տվեց, որ նրանք երկուսն էլ սկզբից մինչև «Ի ԺԱ թվականին Իռոն պատառեաց զկանոն զատկին» (№ 3260, էջ 428բ, № 1406, էջ 162բ) հատվածը քերականական աննշան տարբերություններով պատկանում են միևնույն բնագրին: Վերոհիշյալ հատվածից հետո, № 3260 տարբերակի 428բ—430ա էջերի նյութը բոլորովին այլ բան է՝ պատմական մի քանի տեղեկությունների և զարագլուխ կազմող զեպքերի թվարկում, որոնք բացակայում են № 1495 բնագրում: Սրանից հետո № 3260 ժողովածուի 430ա էջից «Այլ ցեղք թվականն» խորագրի տակ շարադրված է այն, ինչ կազմում է № 1406 բնագրի շարունակությունը (ընդհատումից հետո): Այնուհետև երկու տարբերակները դարձյալ ծածկում են իրար և զուգահեռ գտնվում մինչև «Եւ տարեմուտն տաճկաց մարտի Ժ. ան է...» (№ 3260, էջ 430բ, № 1406, էջ 162բ) հատվածը: Սույն հատվածից հետո վերոհիշյալ երկու տարբերակների շարունակությունը մինչև վերջ դարձյալ տարբերվում են իրարից: Այս բնագրերի տարբերությունները և հարակից հարցերը քննության չենք առնի, որովհետև մեզ հետաքրքրող հարցի լուսաբանման համար առանձին կարևորություն չունեն: Այստեղ ցանկացանք միայն նշել, որ վերոհիշյալ բնագրերի իրար համապատասխանող հատվածները՝ սկզբից մինչև «Ի ԺԱ թվականին Իռոն պատառեաց զկանոն զատկին» հատվածը պատկանում են միևնույն բնագրին, և անշուշտ Հ. Սարկավազի գրչին են պատկանում, իսկ նրանց շարունակությունների տարբերությունները՝ տարբեր անձնավորությունների:

մեջը բերումն է:¹ Մատենացույց արված երեք բնագրերում էլ վերոբերյալ հատվածին հաջորդող շարադրությունները զանազանվում են միմյանցից, և կարող են տարբեր անձնավորությունների կողմից կատարված հավելումներ լինել: Հենց այդպիսի մի հավելում է Ա բնագրի տոմարական հատվածի շարունակությունը հանդիսացող ժամանակագրությունը: Այդ երևում է նաև նրանից, որ վերոհիշյալ ժամանակագրության մի ուրիշ տարբերակը, առանց տոմարագիտական հատվածի, գտնում ենք Մատենադարանի № 8100 ժողովածուի 244բ—246ա էջերում: Սույն բնագիրը այսուհետև կանվանենք Ե: Վերջինս սկսվում է «Յառաջին (SIC) թվականին սրբոյն Յեղտիբուղտ վկայեաց, Հռոմայեցոց Յուտիանոս, Պարսից Խոսրով...» հատվածով և վերջանում՝ 1475 թվականի Ահմատ փաշայի կողմից Կաֆայի գրավման վկայությամբ:

Մոնղոլների կողմից 1236 թվականին Անիի գրավման վկայությունից հետո ժամանակագրության Ե տարբերակը շարունակվում է XV դարին վերաբերող մի քանի վկայություններով: Վերջինս սկսվում է 1451 թվականի ոմն Մուրատ բեկի մահվամբ և վերջանում 1475 թ. Ահմատ փաշայի կողմից Կաֆայի գրավման վկայությամբ: Այսպիսով, ժամանակագրության Ե տարբերակի շարունակությունն ընդգրկում է 25 տարվա անցուդարձ: Ասացուցելն անգամ ավելորդ է, որ XV դարին վերաբերող վկայություններն ավելացվել են հետագայում՝ XV դարի մեզ անհայտ անձնավորության կողմից և որոնք կապ չունեն ժամանակագրության սկզբնական բնագրի հետ: Այդ բանը կարող է նկատել երկու բնագրերի յուրաքանչյուր համեմատող:

Ժամանակագրության Ա բնագիրը ևս մեզ չի հասել իր սկզբնական վիճակով: Այստեղ հանդիպում ենք սովորական ընդմիջարկության: Վերջինա գտնվում է «Յեկ Մաշդոց ճգնաւորական հանդիսիւ պայծառանայր» և «Նժէ թուին շինեցան Հաղթաթ և Սանահինն...» հատվածների միջև: Այն սկսվում է «Շեթ թվին սկիղքն շրջանի Շ եկին» և վերջանում «ՇՂէ թվին շինեցաւ Գանձակ» հատվածներով, ընդամենը հինգ վկայություն, որոնք ավելացվել են հետագայում:

Առաջիմ դժվար է ասել, թե ով է եղել ժամանակագրության հեղինակը, բայց եթե այն եղել է մեկ անձնավորություն, ապա պետք է ապրած լինի XIII դարի առաջին կեսում, որը երևում է նրա վերջին վկայությունից, ուր խոսքով 1236 թ. Կայան, Լոռի, Անի և այլ վայրերի գրավման, ավերումների ու կոտորածների մասին, որպես ժամանակակից ավելացում է. «և ով կարէ պատմել զնեղութիւնս և զտառապանս, զոր էհաս մեզ յանողորմ ազգէն նետողաց...»:

Թե ի՞նչ աղբյուրներ է օգտագործել ժամանակագրության հեղինակը, նույնպես դժվար է որոշակի բան ասել: Ըիշտ է, նրա մի քանի վկայություններն այս կամ այն ձևով գտնում ենք Սեբեոսի, Ասողիկի, Մ. Ուսայեցու ներկերում, սակայն վերջիններիս և ժամանակագրության վկայությունների նմանությունը կայանում է նրանում, որ վերոհիշյալ բնագրերում պատմվում է միևնույն նյութը, տարբեր մանրամասնություններով, ծավալով և տարբեր

¹ Վերոհիշյալ երեք բնագրերի մեջ ամենից հին (1342 թ.) և լավ պահպանված օրինակը Ա բնագիրն է, որի սկզբնական մի ընդարձակ հատվածը, ինչպես վերևում նշեցինք, բացակայում է ՔՁԵ 1496 և 3280 բնագրերում: Բաց թողնված մասը կազմում է Հ. Սարկավազի տոմարական աշխատության մեջ հետաքրքրող հատվածի օրգանական մասը: Նկատելու ենալով այդ հանգամանքը, ենթադրում ենք, որ Ք 1973 (A) տարբերակը շատ ավելի մոտ է Հ. Սարկավազի սկզբնագիր օրինակին, քան Ձաջած երկու տարբերակները:

տարեթիվերով, եթե միայն այդպիսիք կան: Ուստի հիմք չունենք վերոհիշյալ հեղինակների աշխատություններն առաջարկվող ժամանակագրության անմիջական աղբյուրը համարելու:

Սամ. Անեցու ժամանակագրության հնագույն երկու ընդորինակությունների (№ 5619¹ և № 1897² ձեռագրեր) և առաջարկվող ժամանակագրության համեմատությունը ցույց տվեց, որ վերջինիս առաջին կեսի վկայությունները գտնում ենք Սամ. Անեցու ժամանակագրության մեջ: Դեմ առ դեմ դնում ենք շատերից միայն մի քանիսը:

Սամ. Անեցու ժամանակագրություն

№ 5619 տարբերակ

1. էջ 73բ «ԵԿԷ (ԺԴ)» Աջ աստուածային երեկեցաւ ի սուրբ Մատրանն, այլև նշան ահեղ հրաշափայլ և արիւնատեսակ յերկինս³

2. էջ 74ա «ԵԶԴ (ԼԱ)» դարձեալ յուղեր խոզովութիւն վասն ժողովոյն Գաղկեղոսի⁴

3. էջ 75բ «ՈԻԷ (ՀԴ)» «Աստանաւ ի բաց կացին վերք ի միաբանութենէ Հայոց հաւանեալք ազանդոյն Գաղկեղոնի ի ձեռն Կիրիոնի՝ վրաց առաջնորդի, առ որ բազում թուզթս մագթանաց գրեաց հայրապետն Հայոց Արարամ⁵

4. էջ 82ա «ԶԶԶ (ՄԴԴ)» Տէր Ծսայի ի Նիգ գաւառէ, ի գեղջէ Ծղիպարուշա. սա էր որդի կնոջ այլուոյ, որ շրջէր մուրացիկ առ դրուսն կաթողիկոսաբանին, սնուցեալ մեծաւ յուսով զորդին, որ և եհաս յաստիճան հայրապետութեանն արժանապէս⁶

5. էջ 94ա «ՈԺԲ (ԵԾԲ)» Սմբատ Մադիստոս շինեաց գէր[ե]շտակաբնակ և զգիւրազատենչ վանքն, որ Բագնայր յորշորջի, ժողովեազ (s|c) արանց աստուածայրնոց⁷

Անանուն ժամանակագրություն

А տարբերակ

1. էջ 24 «Ի ԺԴ» Թվականին աջ աստուածային երեկեցաւ ի սուրբ Մատրանն և նշան ահեղ հրաշափայլ և արիւնատեսիլ յերկինս⁸

2. էջ 24 «ԵԼԱ» Թուականին յուզէր խոզովութիւն վասն ժողովոյն Գաղկեղոնի⁹

3. էջ 24 «ՀԴ» Թվականին ի բաց կացին վերք ի միաբանութենէն Հայոց ի ձեռն Կիրոնի:

4. էջ 24 «ՄԴԴ» Թուականին տէր Ծսայի ի Նիգ գաւառէ ի գեղջէ Ծղիպարուշա. սայ էր որդի կնոջ այլու, յորջէր մուրացիկ առ դուսն կաթողիկոսին և սա եհաս յաստիճան հայրապետութեան¹⁰

5. էջ 25 «ԵԾԲ» Թուին Սմբատ Մադրասարոսն շինէ զԲ[ա]գնայրն տուն աստուծոյ¹¹

¹ Սամ. Անեցու ժամանակագրությունը գտնվում է № 5619 ժողովածուի 6ա—107ա էջերում: Հետագա էջերի, 108բ—118բ, գեղջերը ավելացրել են ուրիշները, հետագայում, Սամ. Անեցու ժամանակագրությունը № 5619 ժողովածուի մեջ ընդորինակելուց հետո: Սույն ընդորինակությունը տեղի է ունեցել 1176 (ՈԻԵ) թվականին, Կամրջաձորում, Ավետիքի կողմից (էջ 108ա): Սամ. Անեցու ժամանակագրության աղյուսակը այս տարբերակում վերջանում է Հայոց ՈԻԵ (1176) թվականով, իսկ Սամվելի վերջին վկայությունը վերաբերում է 1173 թվականին:

² Սամ. Անեցու ժամանակագրությունը գտնվում է № 1897 ժողովածուի 1ա—75բ էջերում: Հնդորինակությունը կատարվել է 1178 թվականից հետո, XII—XIII դարերում:

³ Հմմտ. Ձեռ. № 1897, էջ 48ա, և «Ս. քահանայ Անեցու հաւաքմունք ի գրոց պատմադրաց», էջ 75:

⁴ Հմմտ. Ձեռ. № 1897 ձեռագիր, էջ 48բ, հրատարակ. էջ 76:

⁵ Հմմտ. № 1897, էջ 59ա և հրատ. էջ 79:

⁶ Հմմտ. № 1897, էջ 56ա, հրատ. էջ 59:

Այսպես՝ երկու բնագրերի համապատասխան վկայությունները ծածկում են իրար սկսած «ի ԺԴ թվականին աջ աստուածային երևեցաւ ի սուրբ Մատրան...» հատվածից մինչև «Ոժէ թուին շարժն նրզնկային» հատվածը:

Վերոբերյալ համեմատությունները ցույց են տալիս, որ երկու բնագրերի մատնացույց արված հատվածները ծածկում են իրար, հետևապես առաջարկվող ժամանակագրության հեղինակը, ամենայն հավանականությամբ, որպես աղբյուր, օգտագործել է Ս. Անեցու ժամանակագրությունը և կամ այս երկու բնագրերի համապատասխան հատվածները պատկանում են մի երրորդ, մեզ անհայտ բնագրի: Այս կապակցությամբ արժե նշել, որ այդ նույն տեղեկություններն անցել են ժամանակագրության այլ հատվածներին:¹

Վերջին վկայությունները, որոնք վերաբերում են հեղինակի ժամանակակից դեպքերին, չնայած համառոտ են, բայց խիստ արժեքավոր, ինչպես դեպի Անդրկովկաս մոնղոլների առաջին արշավանքին և նրանց կողմից Գանձակի, Անիի գրավման վերաբերող վկայությունները:

Սույն ժամանակագրության ներկա հրատարակության համար հիմք ենք ընդունել նրա A տարբերակը, իսկ B տարբերակի և № 2678 ժողովածուի 337-րդ ր էջում (Γ տարբերակ) գտնվող մի փոքրիկ հատվածի տարրնթերցվածքները դրել ենք առդաստակում:

¹ Տես և հմտ. Ձեռ. №№ 7040 (էջ 287ա—290ա), 1127 (էջ 39ա—43բ), 8509 (էջ 110ա—121ա), 015 (էջ 59բ):

I.

ԱՆԱՆՈՒՆ ԺԱՄԱՆԱԿԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ (XIII Դ.)

Միջնադարյան Հայաստանի մեծանուն գիտնական Հովհաննես Սարկավագի գիտական վաստակի գլխավոր գործերից մեկը՝ տոմարագիտական աշխատությունը, դժբախտաբար մեզ հասել է անդամահատված, ոչ սկզբնական վիճակով: Մեր նպատակից շատ հեռու է Հ. Սարկավագի տոմարագիտական աշխատության քննությունը, սակայն նրա միայն մեկ հատվածին պետք է անդրադառնանք այն չափով, ինչքանով վերջինիս առընթեր գտնվում է մեզ հետաքրքրող ժամանակագրությունը: Ավելի ճիշտ՝ ցանկանում ենք պարզել այն հարցը, թե արդյո՞ք քննության ենթակա ժամանակագրությունը Հ. Սարկավագի գրչին է պատկանում, թե հետագայի մի հավելում է նրա տոմարագիտական ուսումնասիրության այս հատվածին: Վերջինս և սրան առընթեր ժամանակագրությունը գտնվում է Մատենադարանի № 1973 ձեռագրի 195ա—199բ էջերում, որն ունի «Յոհաննու քահանայի» խորագիրը (և որը այսուհետև կանվանենք A):

Սույն հատվածի սկզբում Սարկավագն այն միտքն է հայտնում, որ մարդը իրավասու չէ որոշելու տիեզերքի արարչության ժամանակը և ով ուզում է այդ բանը փորձել, Սարկավագի գնահատմամբ ... մեծապէս փրթեն յաւելլով զտգիտութեանն կարծիս առանց ճշմարտութեան...» (էջ 23):

Հ. Սարկավագի հավաստիացման համաձայն, մարդը լավագույն դեպքում, կարող է իմանալ, թե Ադամը դրախտից ե՞րբ է արտաքսվել. «... վասնզի յարարչութենէն զժամանակսն ոչ ոք կարասցէ գիտել ի մարդկանէ, բայց յարտաքսելոյն Ագամա[յ] ի դրախտէն» (էջ 23):

Այսուհետև նա թվում է դարագլուխ կազմող, Մենդոց գրքի զանազան դեպքերը, որոշում վերոհիշյալ եղելությունների և Հայոց թվականի միջև ընկած տարիների քանակը, ապա թվում տիեզերական ժողովների միջև ընկած տարիները, որոնց հաջորդում է պատմական մասը՝ ժամանակագրությունը: Վերջինս սկսվում է Հայոց թվականության հաստատումից՝ վեցերորդ դարի կեսից և հասնում մինչև 1236 թվականը՝ մոնղոլների կողմից Անիի գրավումը:

Մեզ հետաքրքրող ժամանակագրությունը՝ A բնագրում, չնայած գտնվում է Հ. Սարկավագի տոմարագիտական աշխատության մի հատվածին առընթեր և հայտնի է «Յոհաննու քահանայի» անունով (նույն ինքը Հ. Սարկավագ), սակայն ուշադիր քննությունը ցույց է տալիս, որ Հ. Սարկավագին պատկանում է քննության ենթակա հատվածի միայն առաջին մասը, իսկ մնացած մասը՝ ժամանակագրությունը, ավելացվել է ուրիշների կողմից՝ հետագայում Հենց այն փաստը, որ այստեղ տեղ են գտել իրեն՝ Սարկավագի մահվան տարեթիվը և սրան հաջորդող այլ դեպքեր՝ մինչև 1236 թվականը, որոնցից առաջինը և վերջինը փորձ են արվում Հ. Սարկավագը գրել չէր կարող:

Որպեսզի կարողանանք ցույց տալ թե սույն հատվածի ո՞ր մասն է Սարկավազինը և ո՞ր մասը հետագայի հավելում, անհրաժեշտ է դիմել այլ բնագրերի և նրանց համեմատություններին:

Մատենադարանի № 1495 ժողովածուի 162ա—163ա էջերում պահվել է ռեբանից Սարկավազ վարդապետին յաղագս ժամանակաց և թոռականաց խորագիրը կրող աշխատանքը:¹

Վերջինիս և ժամանակագրության A բնագրի համեմատությունից ձևավորվել է, որ № 1495 ժողովածուի բնագիրը չունի ժամանակագրական այն վկայությունները, որոնք գտնվում ենք A բնագրում, իսկ երկու բնագրերի տոմարագիտական հատվածի համեմատությունը ցույց տվեց, որ չնայած նրանց առանձին աննշան շեղումներին, այնուամենայնիվ հայտնի սահմանում վերոհիշյալ երկու բնագրերի տոմարական հատվածները համապատասխանում են իրար և պետք է որ առաջ եկած լինեն միևնույն բնագրից:

№ 1495 բնագրում բացակայում է A բնագրի սկզբի՝ «Ոչ է մեզ գիտել զժամս և զժամանակս, զոր հայր եզ յիւրում իշխանութեան...» հատվածից մինչև «Իսկ անուանիք և բազմահմուտք, որ եաբ և աշխատասէր հարցն ժողովեցին զյայտնի ժամանակագրութիւնն այսպէս...» հատվածը: Վերջինիս շարունակությունը՝ «... ՅԱղամա[յ] մինչև ի փոխին Ենովբա[յ] ամբ ՌնՁ է...» հատվածից կազմում է 1495 բնագրի սկիզբը: Երկու բնագրերն էլ, սույն հատվածից սկսած մինչև «Ի ԺԱ թվականին Իռոն պատառեաց զկանոն զատկին» հատվածը, յուր ծածկում են: Վերջինիս շարունակությունն A բնագրում հանդիսանում է ժամանակագրությունը, իսկ № 1495 բնագրում՝ տոմարական հաշվումներ հատվածը:

Այն հանգամանքը, որ Հ. Սարկավազի տոմարագիտական աշխատության քննության ենթակա հատվածը մեզ հայտնի երեք (№№ 1973, 1495 և 3260) բնագրերում էլ «Ի ԺԱ թվականին Իռոն պատառեաց զկանոն զատկին» հատվածից հետո սկսվում է իրարից տարբերվել, ենթադրել է տալիս, որ քննության ենթակա հատվածի վերջին եզրն ամենայն հավանականությամբ վերոհիշյալ

¹ Վերջինիս մի այլ տարբերակը պահվել է Մատենադարանի № 3260 ժողովածուի 426բ—432ա էջերում, որն ունի չի բանից Սարկավազ վարդապետի խորագիրը: Վերոհիշյալ երկու տարբերակների համեմատությունը ցույց տվեց, որ նրանք երկուսն էլ սկզբից մինչև «Ի ԺԱ թվականին Իռոն պատառեաց զկանոն զատկին» (№ 3260, էջ 428բ, № 1406, էջ 162բ) հատվածը քերականական աննշան տարբերություններով պատկանում են միևնույն բնագրին: Վերոհիշյալ հատվածից հետո, № 3260 տարբերակի 428բ—430ա էջերի նյութը բոլորովին այլ բան է՝ պատմական մի քանի տեղեկությունների և զարագլուխ կազմող զեպքերի թվարկում, որոնք բացակայում են № 1495 բնագրում: Սրանից հետո № 3260 ժողովածուի 430ա էջից «Այլ ցեղք թվականն» խորագրի տակ շարադրված է այն, ինչ կազմում է № 1406 բնագրի շարունակությունը (ընդհատումից հետո): Այնուհետև երկու տարբերակները դարձյալ ծածկում են իրար և զուգահեռ գտնվում մինչև «Եւ տարեմուտն տաճկաց մարտի Ժ. ան է...» (№ 3260, էջ 430բ, № 1406, էջ 162բ) հատվածը: Սույն հատվածից հետո վերոհիշյալ երկու տարբերակների շարունակությունը մինչև վերջ դարձյալ տարբերվում են իրարից: Այս բնագրերի տարբերությունները և հարակից հարցերը քննության չենք առնի, որովհետև մեզ հետաքրքրող հարցի լուսաբանման համար առանձին կարևորություն չունեն: Այստեղ ցանկացանք միայն նշել, որ վերոհիշյալ բնագրերի իրար համապատասխանող հատվածները՝ սկզբից մինչև «Ի ԺԱ թվականին Իռոն պատառեաց զկանոն զատկին» հատվածը պատկանում են միևնույն բնագրին, և անշուշտ Հ. Սարկավազի գրչին են պատկանում, իսկ նրանց շարունակությունների տարբերությունները՝ տարբեր անձնավորությունների:

մեջը բերումն է:¹ Մատենացույց արված երեք բնագրերում էլ վերոբերյալ հատվածին հաջորդող շարադրությունները զանազանվում են միմյանցից, և կարող են տարբեր անձնավորությունների կողմից կատարված հավելումներ լինել: Հենց այդպիսի մի հավելում է Ա բնագրի տոմարական հատվածի շարունակությունը հանդիսացող ժամանակագրությունը: Այդ երևում է նաև նրանից, որ վերոհիշյալ ժամանակագրության մի ուրիշ տարբերակը, առանց տոմարագիտական հատվածի, գտնում ենք Մատենադարանի № 8100 ժողովածուի 244բ—246ա էջերում: Սույն բնագիրը այսուհետև կանվանենք Ե: Վերջինս սկսվում է «Յառաջին (SIC) թվականին սրբոյն Յեղտիբուղտ վկայեաց, Հռոմայեցոց Յուտիանոս, Պարսից Խոսրով...» հատվածով և վերջանում՝ 1475 թվականի Ահմատ փաշայի կողմից Կաֆայի գրավման վկայությամբ:

Մոնղոլների կողմից 1236 թվականին Անիի գրավման վկայությունից հետո ժամանակագրության Ե տարբերակը շարունակվում է XV դարին վերաբերող մի քանի վկայություններով: Վերջինս սկսվում է 1451 թվականի ոմն Մուրատ բեկի մահվամբ և վերջանում 1475 թ. Ահմատ փաշայի կողմից Կաֆայի գրավման վկայությամբ: Այսպիսով, ժամանակագրության Ե տարբերակի շարունակությունն ընդգրկում է 25 տարվա անցուդարձ: Ապացուցելն անգամ ավելորդ է, որ XV դարին վերաբերող վկայություններն ավելացվել են հետագայում՝ XV դարի մեզ անհայտ անձնավորության կողմից և որոնք կապ չունեն ժամանակագրության սկզբնական բնագրի հետ: Այդ բանը կարող է նկատել երկու բնագրերի յուրաքանչյուր համեմատող:

Ժամանակագրության Ա բնագիրը ևս մեզ չի հասել իր սկզբնական վիճակով: Այստեղ հանդիպում ենք սովորական ընդմիջարկության: Վերջինա գտնվում է «ՅեԱ Մաշդոց ճգնաւորական հանդիսիւ պայծառանայր» և «Նժէ թուին շինեցան Հաղթաթ և Սանահինն...» հատվածների միջև: Այն սկսվում է «Շեթ թվին սկիդքն շրջանի Շ եկին» և վերջանում «ՇՂէ թվին շինեցաւ Գանձակ» հատվածներով, ընդամենը հինգ վկայություն, որոնք ավելացվել են հետագայում:

Առաջիմ դժվար է ասել, թե ով է եղել ժամանակագրության հեղինակը, բայց եթե այն եղել է մեկ անձնավորություն, ապա պետք է ապրած լինի XIII դարի առաջին կեսում, որը երևում է նրա վերջին վկայությունից, ուր խոսքով 1236 թ. Կայան, Լոռի, Անի և այլ վայրերի գրավման, ավերումների ու կոտորածների մասին, որպես ժամանակակից ավելացում է. «և ով կարէ պատմել զնեղութիւնս և զտառապանս, զոր էհաս մեզ յանողորմ ազգէն նետողաց...»:

Թե ի՞նչ աղբյուրներ է օգտագործել ժամանակագրության հեղինակը, նույնպես դժվար է որոշակի բան ասել: Ըիշտ է, նրա մի քանի վկայություններն այս կամ այն ձևով գտնում ենք Սեբեոսի, Ասողիկի, Մ. Ուսայեցու ներկերում, սակայն վերջիններիս և ժամանակագրության վկայությունների նմանությունը կայանում է նրանում, որ վերոհիշյալ բնագրերում պատմվում է միևնույն նյութը, տարբեր մանրամասնություններով, ծավալով և տարբեր

¹ Վերոհիշյալ երեք բնագրերի մեջ ամենից հին (1342 թ.) և լավ պահպանված օրինակը Ա բնագիրն է, որի սկզբնական մի ընդարձակ հատվածը, ինչպես վերևում նշեցինք, բացակայում է ՔՆԵ 1496 և 3280 բնագրերում: Բաց թողնված մասը կազմում է Հ. Սարկավազի տոմարական աշխատության մեջ հետաքրքրող հատվածի օրգանական մասը: Նկատելու ենալով այդ հանգամանքը, ենթադրում ենք, որ Ք 1973 (A) տարբերակը շատ ավելի մոտ է Հ. Սարկավազի սկզբնագիր օրինակին, քան Ձաջած երկու տարբերակները:

տարեթիվերով, եթե միայն այդպիսիք կան: Ուստի հիմք չունենք վերոհիշյալ հեղինակների աշխատություններն առաջարկվող ժամանակագրության անմիջական աղբյուրը համարելու:

Սամ. Անեցու ժամանակագրության հնագույն երկու ընդորինակությունների (№ 5619¹ և № 1897² ձեռագրեր) և առաջարկվող ժամանակագրության համեմատությունը ցույց տվեց, որ վերջինիս առաջին կեսի վկայությունները գտնում ենք Սամ. Անեցու ժամանակագրության մեջ: Դեմ առ դեմ դնում ենք շատերից միայն մի քանիսը:

Սամ. Անեցու ժամանակագրություն

№ 5619 տարբերակ

1. էջ 73բ «ԵԿԷ (ԺԴ)» Աջ աստուածային երեկեցաւ ի սուրբ Մատրանն, այլև նշան ահեղ հրաշափայլ և արիւնատեսակ յերկինս³

2. էջ 74ա «ԵԶԴ (ԼԱ)» դարձեալ յուղեր խոզովութիւն վասն ժողովոյն Քաղկեդոնի⁴

3. էջ 75բ «ՈԻԷ (ՀԴ)» «Աստանաւ ի բաց կացին վերք ի միաբանութենէ Հայոց հաւանեալք ազանդոյն Քաղկեդոնի ի ձեռն Կիրիոնի՝ վրաց առաջնորդի, առ որ բազում թուզթս մագթանաց գրեաց հայրապետն Հայոց Արարամ:»⁵

4. էջ 82ա «ԶԶԶ (ՄԴԴ)» Տէր Ծնայի ի Նիգ գաւառէ, ի գեղջէ Ծղիպարուշա. սա էր որդի կնոջ այլուոյ, որ շրջէր մուրացիկ առ դրուսն կաթողիկոսաբանին, սնուցեալ մեծաւ յուսով զորդին, որ և եհաս յաստիճան հայրապետութեանն արժանապէս⁶

5. էջ 94ա «ՈԺԲ (ԵԾԲ)» Սմբատ Մադիստոս շինեաց գէր[ե]շտակաբնակ և զգիտագատենչ վանքն, որ Բագնայր յորշորջի, ժողովեազ (s|c) արանց աստուածայրնոց⁷

Անանուն ժամանակագրություն

A տարբերակ

1. էջ 24 «Ի ԺԴ» Թվականին աջ աստուածային երեկեցաւ ի սուրբ Մատրանն և նշան ահեղ հրաշափայլ և արիւնատեսիլ յերկինս⁸

2. էջ 24 «ԵԼԱ» Թուականին յուզէր խոզովութիւն վասն ժողովոյն Քաղկեդոնի⁹

3. էջ 24 «ՀԴ» Թվականին ի բաց կացին վերք ի միաբանութենէն Հայոց ի ձեռն Կիրոնի:

4. էջ 24 «ՄԴԴ» Թուականին տէր Ծնայի ի Նիգ գաւառէ ի գեղջէ Ծղիպարուշա. սայ էր որդի կնոջ այլու, շրջէր մուրացիկ առ դուսն կաթողիկոսին և սա եհաս յաստիճան հայրապետութեան¹⁰

5. էջ 25 «ԵԾԲ» Թուին Սմբատ Մադրասարոսն շինէ զԲ[ա]գնայրն տուն աստուծոյ¹¹

¹ Սամ. Անեցու ժամանակագրությունը գտնվում է № 5619 ժողովածուի 6ա—107ա էջերում: Հետագա էջերի, 108բ—118բ, գեղքերը ավելացրել են ուրիշները, հետագայում, Սամ. Անեցու ժամանակագրությունը № 5619 ժողովածուի մեջ ընդորինակելուց հետո: Սույն ընդորինակությունը տեղի է ունեցել 1176 (ՈԻԷ) Թվականին, Կամրջաձորում, Ավետիքի կողմից (էջ 108ա): Սամ. Անեցու ժամանակագրության աղյուսակը այս տարբերակում վերջանում է Հայոց ՈԻԷ (1176) Թվականով, իսկ Սամվելի վերջին վկայությունը վերաբերում է 1173 Թվականին:

² Սամ. Անեցու ժամանակագրությունը գտնվում է № 1897 ժողովածուի 1ա—75բ էջերում: Հնդորինակությունը կատարվել է 1178 Թվականից հետո, XII—XIII դարերում:

³ Հմմտ. Ձեռ. № 1897, էջ 48ա, և «Ս. քահանայ Անեցու հաւաքմունք ի գրոց պատմադրաց», էջ 75:

⁴ Հմմտ. Ձեռ. № 1897 ձեռագիր, էջ 48բ, հրատարակ. էջ 76:

⁵ Հմմտ. № 1897, էջ 59ա և հրատ. էջ 79:

⁶ Հմմտ. № 1897, էջ 56ա, հրատ. էջ 59:

Այսպես՝ երկու բնագրերի համապատասխան վկայությունները ծածկում են իրար սկսած «ի ԺԴ թվականին աջ աստուածային երևեցաւ ի սուրբ Մատրան...» հատվածից մինչև «Ոժէ թուին շարժն նրզնկային» հատվածը:

Վերոբերյալ համեմատությունները ցույց են տալիս, որ երկու բնագրերի մատնացույց արված հատվածները ծածկում են իրար, հետևապես առաջարկվող ժամանակագրության հեղինակը, ամենայն հավանականությամբ, որպես աղբյուր, օգտագործել է Ս. Անեցու ժամանակագրությունը և կամ այս երկու բնագրերի համապատասխան հատվածները պատկանում են մի երրորդ, մեզ անհայտ բնագրի: Այս կապակցությամբ արժե նշել, որ այդ նույն տեղեկություններն անցել են ժամանակագրության այլ հատվածներին:¹

Վերջին վկայությունները, որոնք վերաբերում են հեղինակի ժամանակակից դեպքերին, չնայած համառոտ են, բայց խիստ արժեքավոր, ինչպես դեպի Անդրկովկաս մոնղոլների առաջին արշավանքին և նրանց կողմից Գանձակի, Անիի գրավման վերաբերող վկայությունները:

Սույն ժամանակագրության ներկա հրատարակության համար հիմք ենք ընդունել նրա A տարբերակը, իսկ B տարբերակի և № 2678 ժողովածուի 337-րդ ր էջում (Γ տարբերակ) գտնվող մի փոքրիկ հատվածի տարրնթերցվածքները դրել ենք առդաստակում:

¹ Տես և հմտ. Ձեռ. №№ 7040 (էջ 287ա—290ա), 1127 (էջ 39ա—43բ), 8509 (էջ 110ա—121ա), 015 (էջ 59բ):

Ոչ է մեզ գիտել զժամս և զժամանակս, զոր հայր եղ յիւրում
 իշխանութեան, ուսաք ի զրոց ոչ էթէ իբր արդեաւք զաշխարհ
 աստուած սկսաւ գործել, այլ զի արար. ե ոչ յայնմանէ կամ անտի
 5 զթիւ ժամանակաց, այլ յորմէ ելին նախաստեղծքն ի դրախտէն,
 ապա ոչ ունն զսկիզբն ժամանակաց մեր է գիտել, թէպէտ և ար-
 ւեստիւ գիպողագոյնս ինչ կանոնեմք:

Նորին:

Եթէ կամիցիս յելանելոյն Ադամայ ի դրախտէն գիտել զժա-
 10 մանակն՝ կալ ՐՃԼԸ (5138) և զամս որ ի ծննդենէ փրկչին ի վե-
 րաբեր: Եւ մի հաւատար որոց ասեն՝ զլինելութիւնն աշխարհի գի-
 տել զժա || մանակ, զի գիտէ միայն որ ստեղծն. իսկ մեզ յայտնի 195բ
 թերես է յետ յանցանաց մարդոյն ժամանակն ըստ մեծին
 Մովսէսի, որ համարի մինչև յինքն ամս ՎՁԻԹ (3729) ըստ և-
 15 թանասնիցն թարգմանութեան, և մի որոց ասենն ՐՆԻ (5420),
 լինել ի սկզբանէ աշխարհի մինչև ի ծնունդ կենարարին, հաւա-
 տասցես. զի թէպէտ և յաւդեալ թվոցն ըստ գիպարանելոյ այն-
 պէս կշռեալ հանդիպեցուցանէ զհինգ հարիւրեակն ընդ կրուկն
 դարձուցանել, այլ ոչ այնպէս ստուգիւ վարկանելի է զչափ ժա-
 20 մանակացն և ոչ աւելի քան զգրեալսն հոգւով աստուծոյ իմանալ
 կամ ասել պատշաճ է, քան զի մանգաղունից ոմանց եւ աննշա-
 նից արանց թուեցաւ հաճոյ ըստ անըրջից իմն տեսութեան ար-
 ւեստակել այնպէս:

Իսկ անուանիք և ըազմահմուտք, որ եաը և աշխատասէր
 25 հարցն ժողովեցին զյայտնի ժամանակագրութիւնն այսպէս՝ յԱ-
 դամայ մինչև ի փոխիլն Ե || նովքայ՝ ամք ՌՆՁԷ (1487): Ի 196ա
 փոխմանէն Ենովքայ՝ ի ջրհեղեղն՝ ամք ՉԾԷ (757): ՅԱդամայ
 ի ջրհեղեղն՝ ՄՄԽԲ (2242): Ի ջրհեղեղէն ցաշտարակն՝ ՍՁԿԷ (2767):
 Ի ջրհեղեղէն ի ծնունդն Արրահամու՝ ՋԽԲ (942): Անտի յիւն
 30 յեգիպտոսէ ՇԵ (505): Անտի մինչև ցՍողոմոնի չորրորդ ամն և
 ցտաճարին շինութիւնն՝ ամք ՆՁ (480): Անտի մինչև ցնորոգումն
 տաճարին ի Զաւրարաբիէ և ի Դարեհի Բ (2) ամն՝ ՇԺԲ (512):
 Անտի մինչև ի ծնունդն Քրիստոսի՝ ՇԺԸ (518): Միանգամայն
 ՐՃԼԸ (5198): Անտի մինչև ի հայ թուականին գիր ՇԾԳ (553),
 35 ինն ամաւ զկնի հինգ հարիւրեակն եղաւ, ի ծննդենէն յետ ՇԿԲ
 (562) ամաց: Ի մկրտութենէն մինչև ցԻ (20)-ամեակն Կոստան-

դիւանոսի՝ ամբ Թ (300), Անտի մինչև ցհայ թուականն՝ ՄԻԴ (224) և ի քսան ամէն Կոստանդիանոսի մինչև ցՄ (200) եակին գիւտ յԱնդրէասա՝ ամբ ԻԳ (23), Անտի մինչև ցհայ թուականն՝ ամբ Մ (200),

- 5 Ոյք ասեն՝ ի լինելութենէ աշխարհի մինչև ի ծնունդն Քրիստոսի՝ ամբ ԲՆԻ (5420) լինել, մեծապէս փրթեն յաւելլով զտգիտութեանն կարծիս ա ըռանց ճշմարտութեան, վասն զի յարար-
չութենէն զժամանակսն ոչ ոք կարասցէ գիտել ի մարդկանէ, բաց յարտաքսելոյն Ադամա[յ] ի դրախտէն. 196բ
- 10 Ի քսան ամէն Կոստանդիանոսի մինչև ի դիր Մ (200) եկին, ԻԳ (23) ամբ են, ԶԱ (81) թուականին հոռոմոց, յերկրորդ ամէն Փիլիպպոսի մինչև ի Ի (20) ամեակն Կոստանդիանոսի, և անտի ԻԳ (23)՝ լինի ՃԴ (104), Մ (200) Անգրէասին՝ միանգամայն ԹԳ (304) մինչև ի հայ թուականն: Հերովդէս ալլազգի՝ ամս ԼԵ (35).
- 15 ի սորա ԼԲ (32) ամին ծնանի Քրիստոս: Ի ծննդենէն Քրիստոսի մինչև ցսուրբ Գրիգոր՝ ամբ ԹԴ (304), Ի սրբոյն Գրիգորէ մինչև ցսուրբ Սահակ՝ ամբ ՃԸ (108), Ի սրբոյն Գրիգորէ մինչև ի հայ թվականն՝ ամբ ՄԾԲ (252). մինչև ի տէր Մուսէս, կաթողիկոս ԻԳ (24), յորո տասն ամի թուականն հայոց եղաւ, ԹԱ-
դամայ ի հայ թուականն ԲԶԾԲ (5752), Ի ջրհեղեղէն ի հայ թուականն ՎՇԺ (3510), ԹԱրրահամէ ի հայ թվականն ՎՇԿԸ (3568), Ի Մովսէսէ ի հայ թվականն ՍԿԳ (2063), Ի Սողոմոնէ ի հայ թվականն ՌՇԿԳ (1563), Թերկրորդ շինութենէն ի հայ թվականն ՈԶԸ (688), ը ծննդենէն Քրիստոսի ի հայ թվականն 197ա
- 25 ՇԾԳ (553), Ի Թադէո[սէ] ի հայ թվականն ՇԺԲ (512), Ի ծննդենէն Քրիստոսի ի հայ թվականն [ՇԾ]Գ,² ԹԱռաքելոյն Թադէոսէ ի սուրբն Գրիգոր ՄԿԶ (266), Ի ծննդենէն Քրիստոսի ի Նիկիա ժողովն՝ ամբ ԹԻԳ (323), Անտի ի Կոստինուպուսի ժողովն՝ ամբ ՀԳ (73), Անտի Թեփեսոսի առաջին ժողովն՝ ամբ Մ (50), Ան-
տի ի Քաղկեդոնի ժողովն՝ ամբ ԻԷ (27), Անտի ի Գֆլա ժողովն ի հայք՝ ամբ ԼԶ (36), Անտի ի քաղաքի ժողովն, ի սուրբ կաթողիկէ՝ ամբ Լ (90), յորում որոշեցին զՅոհան Տիկորեցի. և էր թվականն հայոց ՃՀԳ (173), Եւ յելիցն ի Վերապէն սրբոյն Գրիգորի՝ ամբ ՇԼԳ (533), Եւ ի Թարգմանութենէ հայոց գրոյս՝
35 ամբ Թ (300),
- 36 Եւ առաջին թվականին սրբոյն Թեոփիլոսի վկայեաց, Հոռոմայեցոց Յուստինոս, Պարսից Խոսրով, Հայոց մարզպան Մէժէժ, կաթողիկոս Մուսէս. Յուստինոս և Խոսրով հաշտեալ և ծաղկէր ուխտ եկեղեցւոյ: Ի տասն թուականին եղաւ հինգ Ճ (100) եակն:
- 40 Ի ԺԱ (562) թվականին Իոռն պատառեաց զկանոն զատկին:

36-րդ տողից առաջ Ե-ն ունի վերնագիր՝ Թադաւորն Ուստիանոս և Խոսրով:
36 Ե Թառաշին, Դ ամի թվականին, Ե Թեոփիլոսի, Դ Թիգիտրոսի, Ե հոռոմայեցոյ, Դ Հոռոմոց: 38 Ե և կաթողիկոսն, ԵԴ տէր Մովսէս, Ե յայնմ ժամանակին Յուստինոս և Խոսրով: 39 Ե եկեղեցեաց, Դ եկեղեցոյ, Ե ի տասն թուականին եղաւ հինգ Ճ-եակն չիք:
40 Ե Ժ թվին փի. ԺԱ թվականին, Ե ի Իոռն պատառեաց: 40-րդ տողի փոխարեն՝ Դ ի ԻԴ ամի Խոսրովու Պարսից և ԼԴ Յուստինոսի և ի չորրորդում ամի Ներսէսի Շինողի և ի նահատակութեանն Յուդաթրուզիտ վկայի սահմանեցին զխաչեցարն և սոմար:

- Ի ԺԴ (565) Թվականին աջ առտուածային երեկեցաւ ի սուրբ
 || Մատրանն և նշան ահեղ, հրաշափայլ և արիւնատեսիլ յերկինս: 107Ի
 ՅԼԱ (582) Թուականին յուղէր խռովութիւն վասն ժողովոյն
 Դաղկեղոնի:
- 5 ԼԷ (588) Թվականին Հոռիան Պարսից զաւրավոր առ զԵրու-
 սաղէմ:
- ՀԴ (624) Թվականին ի բաց կացին Վերք ի միաբանութե-
 նէն Հայոց ի ձեռն Կիրոսի:
- ՀԶ (627) Թուականին մեծ պատը[ի]ա[ր]զն Կոմիտաս շինէ
 10 զսուրբ տիկնոջն Հոռիսիմեա[յ] զվկայարանն:
- ՁԷ (638) Թուականին Հերակլ ժողով արար ի Կարնո քա-
 ղաքն, կոչէ և զԵղր, որ աղիտարար հաւանեցաւ:
- ՁԸ (639) Թվականին ելն տաճկաց ի Հայս:³
- ՃԲ (653) Թվին հայրապետն Ներսէս շինէ զսուրբ Գրիգոր
 15 և զսուրբ Սարգիս ի Դվին և զՎերապն:⁴
- ՃԺ (661) Թվականին խաչ երեկեցաւ ի Վարաղ:⁵
- ՃԺԸ (669) Թուականին հայրապետն Անաստաս կոչէ առ
 ինքն զմեծն Անանիա, անշարժ կարգել զտուժարս մեր: Եւ արար-
 եալ մեծաւ ջանիւ և իբրև կամեցան ժողով առնել վախճանի
 20 սուրբն Անաստաս:⁶
- ՃՀԱ (722) Թվականին սուրբ իմաստասէրն Յոհան Ուճնե-
 ցին պայծառ կարգաւք զարգարեաց զեկեղեցի. երթեալ առ ամի-
 րապետն դարձաւ պատուով:⁷
- || ՄԻԴ (774) Թուականին տէր Եսայի ի Նիզ զաւառէ, ի 108ա
- 25 զեղջէ Եղապարուշա. սայ էր որդի կնոջ այրո, շրջէր մուրացիկ
 առ գուռն կաթողիկոսին և սա եհաս յաստիճան հայրապետութեան:⁸
- ՄԼԷ (788) Թուականին տէր Սողոմոն Մաքենացւոց:⁹
- ՄԽԵ (796) Թուին Սահակ և Յովսէփ կատարեցան վկայու-
 Թեամբ:¹⁰
- 30 ՄԾԵ (806) Թվականին սով սաստիկ:¹¹
- ՅԽԱ (892) Մաշղոց ճգնաւորական հանգիսիւ պայծառա-
 նայր:¹²
- ՇԽԲ (1093) Թվին սկիզբն շրջանի Շ (500) եկին:

1 Ե և (Ի ԺԴ.), աստուածաին: 3 Ե ԼԱ փխ. յԼԱ, Թվականին, խռովութիւնն: 5 Ե
 Թվին, զօրավարն, էառ Երուսաղէմ: 6-րդ և 7-րդ տողերի արանքում Ե Ի Թվին Կ երեկե-
 ցաւ Մահմէտն, որդի Ապտրահմանին: 7 Ե յՀԴ. Թվին, միաբանութենէ, Դ Հայոց ՀԳ
 Թվին. միաբանութենէն չիք: 8 Դ ի ձեռն Կիրոսի չիք: 9 Ե յՀԶ. Թվականին, պատրիար-
 քն: 10 Ե զսուրբն, տիկնոջն չիք, Հոռիսիմեաի վկայեալն: 11 Ե յՁԷ. Թվականին, Դ
 Թվին, Հերակլ յոյն, ԵԴ Կարնոյ: 13—15-րդ տողերը Դ չիք: 13 Ե յՁԸ. փխ. ՁԸ:
 14 Ե յՃԲ. փխ. ՃԲ, Ներսէս: 15 Ե Վերապն: 16 Ե Թվին, Դ ճԱ. փխ. ՃԺ. ԵԴ խաչն:
 17—23-րդ տողերը Դ չիք: 17 Ե Թվին, 18 Ե Անանիայ, զտուժարս: 20 Ե սուրբն չիք: 21 Ե
 Թվին, իմաստասէրն, Յոհան Օծնեցին: 22 Ե կարգօք, եկեղեցիք, երթալ: 24—27-րդ տո-
 ղերը Ե չիք: 27 Դ Թվին, ի Մաքենացոց: 27—29-րդ տողերը Դ չիք: 28 Ե ԲՃԽԵ Թվին,
 Յօսէփ: 30-րդ տողը Ե չիք: 31 Ե ԵԽԱ Թվին, Մաշղոց Դ ԵԽԱ Թվին: 33-րդ տողը Դ Ե
 չիք:

- ՇԾ (1101) Թուին պատառուռն զատկին:
- ՇՀԸ (1129) Թվին վոխեցաւ ի Գրիստոս մեծ վարդապետն Սարկաւազն:¹³
- ՇԶԸ (1139) Թվին շարժամբ կործանեցաւ Գանձակ:¹⁴
- 5 ՇՂԷ (1148) Թվին շինեցաւ Գանձակ:
- ՆԺԷ (968) Թուին շինեցան Հաղբաթ և Սանահինն: ԺԱ (11) ամաւ յառաջ շինեցաւ Հաղբատ ի կնոջէն Աշոտոյ Շահինշահի:¹⁵ և ապա Սանահինն:¹⁶
- ՆԻԸ (979) Թագաւորն Սմբատ պարսպէ զԱնի և հիմն արկանէ
- 10 Կաթողիկէին:¹⁷
- ՆԾԷ (1008) Կինն Գագկա[յ]՝ Կատրմիտէ շինէ զԿաթողիկէն յԱնի:¹⁸
- ՆԹ (1010) Թուին Սմբատ Մաքրաստրոսն շինէ զԲզնայքն տուն աստուծոյ:
- 15 ՇԺԳ (1064) Թուին Ալիսաւանն առ զԱնի:¹⁹
- Պ ՇԽԲ (1093) Թվին սկիզբն շրջանի Շ. (500) եկին:
- ՇՀԱ (1122) Թվին Գաւիթ Թագաւորն առ զՏփլիս:²⁰
- ՇՀԳ (1124) Թուին Թագաւորն Գաւիթ առ զԱնի: Առնու ի նոյն ամի զԳագ:²¹
- 20 ՈԳ (1154) Թվին Դեմետրէ Թագաւորն Ափիսազաց էհար զՍալտուխն, զտէրն քաղաքին Կարնոյ, յԱնո[յ] դրանն և կալաւ:
- ՈԷ (1158) Թվին վախճանի Դեմետրէ և զկնի Բ (2) ամսոց մեռանի որդի նորա Գաւիթ և Թագաւորէ կրսեր որդի նորա Գաւրգի:
- ՈԺ (1161) Թվին Գաւրգի առ զԱնի:²² Եւ էհար զՇահիար-
- 25 մէնն, զտէրն Խլաթա[յ] ի դրանն Անոյ:²³
- ՈԺԷ (1168) Թուին շարժն Եղնկային:
- ՈԻԹ (1180) Թվին վախճանի Գաւրգի և Թագաւորէ Թամարն:²⁴
- ՈԼԶ (1187) Թվին զԵրուսաղէմ էառ Թուրքն:²⁵
- 30 ՈԽԳ (1194) Թուականին Թամարն կոտորեաց զԹուրքն սաստիկ յոյժ ի դուռն Շամքորո[յ]:²⁶
- ՈԽԶ (1197) Թվականին խանգարեցին զգատիկն և ընդ աստուածասպանսն տաւնեցին այլ ազգքն: Ի գլուխ կատարման աւուրց յարութեան, բերին յեղբարց մերոց զաւետիս լուցման
- 35 կանթեղի ի գերեզմանն ի մեր զատկին և յամաթ եղեն հակառակողքն:

1—5 տողերը Ե չիբ: 2 Դ հանգեաւ փի. փոխեցաւ: 3 Դ Սարկաւարգ: 4—5 տողերը Դ չիբ: 6 Ե ԳձԺԷ Թվին, Դ ՆԺՆ Թվին փի. ՆԺԷ Թուին, Ե շինեցան չիբ, Հախաւատ և Սանահին, Դ Հաղբատ և Սանահին, Դ Բայց Ժ ամաւ փի. ԺԱ. ամաւ 7 Ե առաջ, Դ շինեաց զՀաղբատ, Ե Հախաւատ, Դ կինն փի. ի կնոջէն, Ե Աշոտայ, Դ Շահինշահի: 8 Ե Սանահին, Դ Ե ապա զՍանահինն վասն արեւշատութեան ողբոց իւրոց Սմբատայ, Գուրգենայ և Գագկայ: 10 Կաթողիկէին: 11 ՆԾԷ Թվին, Գագկայ Կատրմիտէ, Կաթու[ղիկէն]: 13 Թվին, Մաքրաստոսն: 15 ՇԺԳ-ին Թվին, առնու: 16 Թվին չիբ: 17 էառ: 18 ՇՀԳ Թվին փի. ՇՀԳ Թուին, Գաւիթ Թագաւորն, էառ: 20 Գէմէտրէ: 21 յԱնու: 22 Գէմէտրէ, զկ[նի]ն, ամաց փի. ամսոց: 23 կրտսեր, Գորգի: 24 Գորգի, էառ, Շահիարմանն: 25 Ղլաթայ, դրան յԱնոյ: 26-րդ տողը չիբ: 27 ՈԺԹ փի. ՈԻԹ, Գորգի: 30 Թվին: 31 քաղաքին Շամքորոյ: 32 Թվին: 33 տօնեցին, ազգն: 34 յարութեան, եղբարց: 35 կանթեղին, ամօթ, հակառակողքն:

ՈՒՆԷ (1198) ԹՎԻՆ ॥ Զաքարիա և Իվանէ, որդիք մեծին 199ա
Սարգսի առին զամուրն Անբերդ:²⁷

ՈԿԹ (1220) ԹՎԻՆ եկն Թաթարն առաջին:²⁸

ՈՀԴ (1225) ԹՎԻՆ եկն սուլտանն ի Նորասանա և եհար
5 զզաւրս Վրաց ի Բառնի և քարահոս արար:²⁹

ՈՁ (1231) ԹՎԻՆ առաւ Գանձակ քաղաք ի Թաթարէն և կո-
տորեցաւ անչափ մարդ և կանայք և մանկունք, գերեցան քրիս-
տոնեայք և պարսիկք առհասարակ:³⁰

ՈՁԵ (1236) Թուին անառիկ բերդն, որ կոչի Կայեան և
10 Լաւոէ քաղաք և Անի մայրաքաղաք Հայոց և այլ բնաւ աշխարհքս
Հայոց, գաւառք և անառ բերդորեայք և քարայրք և անմուտ
մայրիք ի միում ամ առան:³¹ և կոտորեցան անհամար և անթիւ
արք և կանայք և մանկունք. և ով կարէ պատմել զնեղութիւնս
և զտառապանս, զոր էհաս մեղ յանողորմ ազգէն նետողաց, որ-
15 պէս ասաց սուրբ հայրապետն Ներսէս, տեսեալ հոգոյ ակամբ ի
Ժամ վախճանի իւրոյ, ասէ՝ քակեսցին հայք ի հիմանց յազգէն
նետողաց, զատարկացին ճանապարհք բազմազնացք առ ի Զգոյ 199բ
մարդկան. և այնպէս եղև որպէս հրամայեաց:³¹

1 և այսմ ամի փի. ՈՒՆԷ ԹՎԻՆ, Զաքարիայ և Իւանէ: 3 առաջինն: 4 սուլթանն,
էհար: 5 զգօրս, Գառնի, արար բազումս: 6 Թաթարն առաւ Գանձակ քաղաքն փի. առաւ,
Գանձակ քաղաք ի Թաթարէն: 7 և (կանայք) չիք: 7 քրիստո[ն]եայք: 8 պարսիկ: 9 ԹՎԻՆ:
10 Լոռէ քաղաքն, յԱնի մայրաքաղաքն, և այլ բնաւ աշխարհքս Հայոց չիք: 11 բերդօրեայք,
քարայրք: 12 արան փի. առան: 15 Նէրսէս, հոգւոյ: 16 վաղճանի իւր: 17 ճանա-
պար[հ]ք, բազմազնացդ, գոյժ փի. Զգոյ: 18 և այնպէս եղև որպէս հրամայեաց չիք:

Ե ՏԱՐԲԵՐԱԿԻ ՇԱՐՈՒՆԱԿՈՒԹՅՈՒՆԸ

ԹՃ (1451) Թվին Օսմանի որդին Մուրատ բէկն մեռաւ. և 246ա նս[տ]աւ ի աթոռն իւր որդին, սուլթան Մահամատն փոխանակ հօրն,³²

Ի ԶԱ (1452) Թվին սուլթան Մահամատն ի • Պօղօզ բերդն
5 զուգեց,³³

Ի Թվին ԶԲ (1453)-ին Սու[լ]թան Մահամատն էառ զՍտամբուլ,³⁴ բազում զօրօք ծովով և ցամաքով գնաց, յուլիս ամսուն զՍինօպ էառ և օղօստօսի ամսուն զՏրապիզոն էառ:

Թվին ԶԺԱ (1462)-ին սեպտեմբերի ամսուն էառ Միտիլին
10 իւր երկրօֆն,³⁵

Թվին ԶԺԷ (1468)-ին այս սուլթան Մահամատ գնաց ի Ղաման բազում զօրօք, զերկիրն ամէն էառ. և զմարգն սուրկուն երեւ զՍտամբուլ,³⁶

Թվին ԶԻ (1471)-ին խունդարն գնաց բազում զօրօք ծովով զԵդրպօղ,³⁷ էառ:

Թվին ԶԻԴ (1475) Ահմատ փաշան, որ ասեն անունն Կէտուկ, աւել անունն է, գնաց զէճ (700) զաւրդով³⁸ ի վերա[յ] ի ծոֆն և զԿաֆայն էառ իւր երկրօֆն Պալրիւիոֆն, Եւ այսպէս օրրստօրէ յառաջ եկեալ աստուծոյ կամեցողութեամբն աշխարհս
20 յամէն տիրեցին, արեւանման մլքեցան ազգն տաճկաց և Թաւաւորեցին մի ընդ միոյ. և քրիստոնա[յ] ազգն եղեւ հարկատու և եղան ցիր և ցան, որպէս ասէ Երեմիայ մարգարէն ի վերայ Երուսաղէմի՝ իշխանք աշխարհիս եղեն հարկատու,³⁹

ԺԱՆՈՒԹԱՐՈՒԹՈՒՆՆԵՐ

1. Բնագրում խորագիրը գրված է կարմիր թանաքով:
2. Տարեթիվը շնչված է, երեում է միայն վերջին՝ «Գ» թիվը: Բնագրում «ի ծննդենն» Քրիստոսի ի հայ թվականն ՇՄԳ հատվածը կրկնված է:
3. Հեղինակը նկատի ունի արարների արշավանքը դեպի Հայաստան: Այս մասին տես ա-կագ. 2. Մանանդյան «Մանր հետազոտություններ», Երևան, 1932 թ., էջ 23—28:
4. Խոսքը վերաբերում է Ներսես Գ. Իշխանցուն, որը հայտնի է նաև Շինող անունով: Դվինը գրավելիս արարներն այրել էին նաև եկեղեցիները, ուստի Ներսես Շինողի առաջին հոգ-սը լինում է վերաշինել Ս. Սարգսի եկեղեցին Դվինում և Գ. Լուսավորչի եկեղեցին Խոր Վիրա-պում: Հմմտ. Ս. Անեցի (էջ 83):
5. Այդ մասին ավանդությունն այսպես է պատմում՝ Հռիփսիմե կույսը վզից կախված ուներ այն խաչափայտի կտորը, որի վրա խաչվել էր Քրիստոսը: Հռիփսիմեն իր ընկերուհիների հետ փախչելով Հայաստան և վախենալով հայաժանքներից, խաչափայտի այդ կտորը թաքցը-նում է Վարազի գագաթում, Վանի հանդեպ, իսկ ինքը փախչում Վաղարշապատ: Հետագա-յում մոռացվում է խաչափայտի տեղը: Մի օր, գիշեր ժամանակ, երբ ճգնավորներից Թոգիկը և Յովելը աղոթք էին անում, նկատում են, որ Վերին Վարազի եկեղեցու վերևում բարձրացող Գալիլիա կոչվող բարձրադիր գագաթի վրա լուսավոր տաճար է երևում: Այդ մասին հաղոր-դում են յուրայիններին: Պարզվում է, որ խաչափայտը աստվածային զորության շնորհիվ ինքն իրեն հայտնաբերել է: Տեղի են ունենում կրոնական մեծ տոնախմբություններ, Ներսես Շինող կաթողիկոսը Վարազա խաչի երևման օրը հավերժացնելու նպատակով հայ եկեղեցու մեջ հաս-տատում է տարեկան տոն: Այդ տոնը հայ եկեղեցին հիմա էլ է տոնում, որն ընկնում է սեպ-տեմբերի 25-ից մինչև հոկտեմբերի 1-ը տևող յոթ օրերից մեկում:
6. Անաստաս Ա. Ակոռեցին մահացել է 667 թ. («Ազգապատում», էջ 749):
7. Հմմտ. «Յով. կոթողիկոսի Դրասխանակերտցույ Պատմութիւն Հայոց», Թիֆլիս, 1912, էջ 100—103, «Պատմութիւն Հայոց արարեալ Կիրակոսի վարդապետի Գանձակեցոյ», էջ 63—64: Գոյություն ունի կարծիք, որ Հով. Օձնեցին ամիրապետի մոտ ուղևորվել է «720-էն առաջ, կամ թէ՛ ըսել Օձնեցիի աթոռ բարձրանալէն քիչ ետքը» («Ազգապատում», էջ 821):
8. Հմմտ. Հով. Դրասխանակերտցի, էջ 107—108: «Ստ. Տարօնեցույ Ասողկան Պատմու-թիւն Տիեզերական», Ս. Պետերբուրգ, 1885, էջ 105: Համաձայն Օրմանյանի ծայային կաթողի-կոս է եղել 775—788 թ. թ. («Ազգապատում», էջ 894):
9. Սողոմոն Ա. Գառնեցի, ըստ Օրմանյանի կաթողիկոս է եղել 791—792 թ. թ. («Ազգա-պատում», էջ 914): Կ. Գանձակեցու հաղորդմամբ մի տարի կաթողիկոս մնալուց հետո մահա-ցել է, որովհետև էր «ծերացեալ յոյժ» (էջ 70—71):
10. Մանրամասնությունները տես «Ազգապատում», էջ 920—921: Ս. Անեցին հիշում է սպանություն օրը. «յարաց ի ԺԵ (=15) յաւուր Ե. շաթու» (էջ 90: Հմմտ. Կ. Գանձակեցի, էջ 71): Ըստ այնմ նահատակությունը կատարվել է 808 թ. հոկտեմբերի 19-ին, հինգշաբթի:
11. Հմմտ. Ս. Անեցի, էջ 91, Կ. Գանձակեցի, էջ 71:
12. Հով. Դրասխանակերտցու համաձայն Մաշտոց Ա. Եղիվարդեցին կաթողիկոս եղել է ամիսս եօթն միայն (էջ 183), Օրմանյանի հաշվումներով 897 թ. հունիսի 18-ից մինչև 898 թ. հունվարի վերջերը («Ազգապատում», էջ 1016): Բնագրում «հանդիսի» բառի «հան» վանկը կրկնված է:
13. Հմմտ. Ս. Անեցի, 129: Վ. Արևելցին Հ. Սարկավազի մահը նշում է 568 (=1119) թվին («Մեծիկ Վարդանայ Բարձրբերդցույ Պատմութիւն Տիեզերական», Մոսկվա, 1861, էջ 159): Սակայն Կոստանյանցը Հ. Սարկավազի մահը նշում է 1139 թ. (տես «Ազգագրական Հան-

դէս, 1906, գիրք XIV, էջ 106)։ Տես և հմմտ. Մ. Արեղյան «Հայոց հին գրականության պատմություն», գիրք II, Երևան, 1946, էջ 533—536։

14. Հմմտ. Կ. Գանձակեցի, էջ 108, Վ. Արևելցի, էջ 162։ Ստ. Օրբելյանը նշում է 1138 թվին («Պատմություն նահանգին Սիսական», Թիֆլիս, 1910, էջ 340)։

15. Ռնագրում «Շահինշահի» ձևով։

16. Դ տարբերակն այստեղից ընդհատվում է։ Մնացած տարբերակները վերաբերում են Ե-ին, ուստի և Ե տառը տողատակ չենք նշի։

17. Տես և հմմտ. Ասողիկ, էջ 187։

18. Տես և հմմտ. Ասողիկ, էջ 256։

19. Հմմտ. Մ. Ուռայեցի «Ժամանակագրություն», Վաղարշապատ, 1898, էջ 144—150, «Պատմություն Արիստակեսի վարդապետի Լաստիվերտյու», Վենետիկ, 1901, էջ 133—134, Ս. Անեցի, էջ 112, Կ. Գանձակեցի, էջ 86, Վ. Արևելցի, էջ 135—136։ Ս. Անեցին Անիի գրավումը նշելով Հայոց ՇԺԴ (=1065) թ. ավելացնում է «Ի տօնի Տիրամօրն յաւուր երկշարթոյ՝ Նվ իսկապես, այս տեղեկությունը Անիի գրավումը տեղի է ունեցել 1065 թ. օգոստոսի 16-ին, Լրկուշարթի, իսկ պաշարման սկիզբը համարում են հուլիսի 21-ին («Ազգապատում», էջ 1264)։ Քաղաքի պաշարման տևողությունը նույնքան է նշում նաև Կ. Գանձակեցին. «... զի պաշարեաց (Արփ Արսլանը— Վ. Հ.) զաւուրս քսան եօթն» (էջ 86)։

20. Հմմտ. Ուռայեցի, էջ 349—350, Ս. Անեցի, էջ 125։

21. Հմմտ. Մ. Ուռայեցի, էջ 359, Ս. Անեցի, էջ 125։

22. Հմմտ. Մ. Ուռայեցի, էջ 426—427, Ս. Անեցի, էջ 137։ Մ. Ուռայեցու հաղորդմամբ վրացական զորքը Անիի համար գրոհել է «յաւուրս ամարայնոյ, յաւուր երկուշարթի...»։ Ս. Անեցին նշում է գրավման ամսաթիվը հունիսի 13-ին, եթե նկատի ունենանք Մ. Ուռայեցու վկայությունը, որ Գորկին Անին գրավել է պաշարման հետևյալ օրը (իսկ պաշարումը սկսվել էր երկուշարթի)։ «Ե մի օր արարեալ ի վերայ քաղաքին, ի վաղիւն առեալ զքաղաքն բռնութեամբ» (էջ 426, ծ. 3), ապա դրանով հաստատվում է Ս. Անեցու վկայությունը՝ Անին գրավել են 1161 թ. հունիսի 13-ին երեքշարթի օրը։

23. Վրաց թագավոր Գեորգի III-ը շարժեց Շահխարմեն նասիր-ադ-դին-Սուլեյման II-ին (1128—1183 թ. թ.) 1161 թ.։ Մ. Ուռայեցին այս կտիվը նշում է օգոստոս ամսվա մեջ (էջ 427), իսկ Ս. Անեցին՝ «յօգոստոս ամսամախն» (էջ 137), այսինքն օգոստոսի սկզբին (գուցե և 1-ին)։ Այս կտիվների մասին Ս. Անեցին գրում է. «աականատես եղբ մեք» (էջ 137)։

24. Թամարը թագավորել է 1184—1213 թ. թ.։

25. Խոսքը վերաբերում է Սալահդդինին։ Այս մասին տես ներքևում, III ժամանակագրություն, ծանոթ. 28։

26. Հեղինակը նկատի ունի իրանական Ադբեջանի աթաբակ Արուսեկրի (իշխել է 1191—1210 թ. թ.) Շիրվանի արշավանքը։ Վերջինիս շահ Ահմարտան օգնություն խնդրեց Թամար թագուհուց։ Վրացական արքունիքը շեղծեց, Վրացական զորքերին առաջնորդում էր Թամարի ամուսին Գավիթ Սոսլանը։ Երկու բանակների միջև վճռական ճակատամարտը տեղի ունեցավ Շամխորում 1195 թ., որտեղ Արուսեկրը գլխովին ջախջախվեց և ինքն էլ փախուստի դիմելով հազիվ ազատվեց գերվելուց։

27. Համբերդի գրավումը նշված է երկու տարով ուշ։ Տես ներքևում II ժամանակագրություն, ծանոթ. 8։ Սկզբնական բնագրում հավանաբար եղել է «Ուեմ» ձևով։

28. Խոսքը վերաբերում է դեպի Անդրկովկաս մոնղոլների կատարած առաջին արշավանքին։ Այս մասին մեր պատմիչները հակասական տեղեկություններ են հաղորդում։ «Պատմություն վասն ազգին նետողաց» աշխատության հեղինակը, այդ դեպքը նշում է 1214 թ. ներքո (Ս. Պետերբուրգ, 1870, էջ 6), Մխ. Ալիքիվանեցին՝ 1211 թ. (Մոսկվա, 1860, էջ 65), Կ. Գանձակեցին՝ 1220 թ. (էջ 190), իսկ Վ. Արևելցին՝ 1221 թ. (էջ 186)։ Սակայն կարելի է ցույց տալ, որ վերջինիս վկայությունը աղճատվել է և նրա պատմության հնագույն՝ 1307 թ. ընդօրինակության մեջ (Ձեռ. № 3074, էջ 78ա), այդ դեպքը նշված է 1220 թ. ներքո (Հմմտ. «История монголов по армянским источникам». перевод Патканова, вып. I. СПб, 1873, стр. 2). Վարդանի պատմության մի այլ վկայությունը հաստատում է Ձեռ. № 3074 տեղեկությունը, հաա այն. «Եսկ թաթարն կոչեցեալ, որ եկեալ էր յառաջագոյն սակաւութ ի վեց հարիւր վաթսուն և ինն թուին՝ կամեցաւ դառնալ ի վեց հարիւր եօթանասուն և մի, և ոչ վստահացաւ» (էջ 189)։ Այսպիսով մոնղոլների առաջապահ զորքերն առաջին անգամ Անդրկովկաս մտել են 1220 թ.։

29. Խոսքը վերաբերում է Զալալեդդինի և հայ-վրացական միացյալ ուժերի 1225 թ. Գառ-

նիի ճակատամարտին: Մանրամասնությունները տես Կ. Գանձակեցի, էջ 211—215, Վ. Արևելյի, էջ 187—188:

30. Վ. Արևելյին մոնղոլների կողմից Գանձակի գրավումը նշում է 1235 թ. (էջ 189), իսկ Մաղաբիա արքան 1214 թ. Կոտմանի ճակատամարտից այնտեղ երից ամաց (էջ 6): Ուսումնասիրողները Վ. Արևելյու տեղեկությունն ընդունել են աներկբայ (տես Չամչյան, «Պատմութիւն Հայոց», հ. Գ., էջ 206, Saint-Martin Memiores hist. et géogr. sur l'Arménie, I, Paris, 1818, p. 384, Бартольд «Место прикаспийских областей в истории мусульманского мира» Баку, 1925, стр. 62—63): Սակայն ակադ. Մանանդյանը, «Новые данные о времени разрушения Ганджи монголами» («Известия Азербайджанского филиала» № 7, сентябрь—октябрь, 1943, Баку, стр. 80) հոգովածում ցույց է տվել, որ Վ. Արևելյու վկայությունը ստույգ չէ և Գանձակը մոնղոլների կողմից գրավվել է 1231—1232 թվերին: Ակադեմիկոս Մանանդյանը միաժամանակ ցույց է ավել, որ այդ մասին Կ. Գանձակեցու հրատարակության (Բիֆիս, 1909 թիվ) մեղ հետաքրքրող «Ջկնի անցանելոյ ինչ անբման բաղաբին Գանձակայ...» (էջ 224) հատվածն աղճատված է: Կ. Գանձակեցու պատմության երկու ձեռագրերի մեր ստուգումը հաստատեց ակադ. Մանանդյանի ենթադրությունը: Հրատարակության վերոհիշյալ հատվածի փոխարեն, այնտեղ կարդում ենք. «[Ջ]կնի ամաց ինչ անցանելոյ անբման բաղաբին Գանձակայ...» (Ձեռ. 1486, էջ 53բ, 1518, էջ 229բ, Հմմտ. «История монголов по армянским источникам» вып. II, СПб. 1874, стр. 17): Առաջարկվող ժամանակագրության սույն վկայությունը հաստատում են II և X ժամանակագրությունները: Սակայն ոմանք հենվելով Հավապտիկին նվիրված Վանենու ավետարանի հիշատակարանի վրա, կարծում են, թե Գանձակի ավերումը կատարվել է 1232—3 թվականներին (եռադրակյանը և Պոռչյանը Հայոց պատմության մեջ, Վաղ-պատ, 1928 թ., հտ. Ա, էջ 89, տես նույնը, հտ. Գ, էջ 90—91):

31. Ժամանակագրության Ե տարբերակը շարունակվում է, նկատի ունենալով, որ վերջինս կապ չունի բուն բնագրի հետ և ուրիշներն ավելացրել են հետագայում, այն ներկայացնում ենք առանձին: Ինչպես հայտնի է XIII դարի մեր պատմիչներից, Վ. Արևելյին (էջ 189—192), Կ. Գանձակեցին (էջ 217—257), Միս. Այրիվանեցին (էջ 66), Մաղաբիա արքան (էջ 7—8), Ստ. Օրբելյանը (էջ 402), Ս. Անեցու ժամանակագրության շարունակողը (էջ 150) խոսելով մոնղոլների կողմից Աղվանքի, Վրաստանի և Հայաստանի նվաճման մասին, այն նշում են ընդհանուր ձևով 1235—1236 թթ. ժամանակամիջոցում, սակայն նրանցից և ոչ մեկը չունի մոնղոլների կողմից Անիի գրավման ստույգ տարեթիվը: Այդ մասին սխալ է Ս. Մարտենի (նույն տեղ, էջ 384) և այլոց կարծիքը: Մինչդեռ առաջարկվող ժամանակագրությունը տալիս է այդ:

Պատմ. գիտ. թեկնածու Վ. Համազասպյանը բնությունն ենթակա հարցի մասին դրել է հատուկ հոգոված. «Մոնղոլների կողմից Անիի գրավման տարեթվի ճշտումը խորագրով («Գիտական նյութերի ժողովածու», Մատենադարան, № 1, Երևան, 1941, էջ 75—79), Սույն հոգվածին առիթ տվել է Մատենադարանի № 8100 ժողովածուի ժամանակագրության (մեր Ե տարբերակը) մի վկայությունը:

Հոգվածագիրը ճիշտ լուծելով իր առաջ դրված խնդիրը, այնուամենայնիվ թույլ է տվել մասնակի երկու սխալ. նախ՝ հոգվածագիրը սխալմամբ կարծում է, որ մոնղոլների կողմից 1236 թ. Անիի գրավման մասին հրապարակի վրա որոշակի ցուցում գոյություն չունի և այդ ցուցումը տալիս է միայն Մատենադարանի № 8100 ժողովածուի ժամանակագրությունը, որի հիման վրա էլ նա փորձել է պարզել իր առաջ դրված հարցը: Մինչդեռ այդ մասին հրապարակի վրա ունենք մի շարք հետաքրքիր տեղեկություններ, այսպես՝ 1236 թ. ընդօրինակած մի ավետարանի հիշատակարանը, որը հրատարակվել է մի քանի տեղ՝ Ալիշանի «Շիրակա-ում», էջ 102, ծանոթ. 4, «Նշխարք մատենագրութեան Հայոց» Գ. Պատկանեան], ՍՊԲ, 1884, էջ 70—71, Ալիշան, «Հայապատում», էջ 457, Բ. Սարգսեանց «Մայր ցուցակ հայերէն ձեռագրաց», Վենետիկ, 1914, հատոր Ա., էջ 443:

Վերոհիշյալ հիշատակարանի հեղինակը եղել է Անիի պաշարման ականատես անձնավորություն և այդ նկարագրել է սրտաճմլիկ ձևով: Սույն հիշատակարանը, դժբախտաբար, վերջից թերի է: Անիի գրավման տարեթվի մասին սեղմ վկայություն ունի նաև Առ. Դավրիժեցին իր պատմության առընթեր գտնվող ժամանակագրության մեջ (Վաղարշապատ, 1896, էջ 623): Բացի սրանից ձեռագիր վիճակում մեզ հայտնի են նաև ուրիշ վկայություններ (տես ներքևում II և X ժամանակագրություններ):

Աղբյուրագիտական վերահիշյալ տեղեկություններից զատ, հոգվածագրից շատ առաջ էլ

մի շարք ուսումնասիրողներ մոնղոլների կողմից Անիի գրավումն ընդունել են 1236 թ., ինչպիսիք են՝ Ալիշան (սեփրակա, էջ 102), Սահակ Տէր-Մովսիսեան («Պատմութիւն Հայոց», հ. Բ., Վենետիկ, 1924, էջ 518)։ Հմմտ. «Խաղըականք կամ Պռոշյանք Հայոց պատմութիւն մեջ», հտ. Ա, էջ 89 և այլն։ Երկրորդ՝ հողվածագիրը կարծում է, որ «...այս Անանուն ժամանակագրութիւնը (այսինքն № 8100 ժողովածուի ժամանակագրութիւնը— Վ. Հ.) մի փոքրիկ հատված է մեղ համար անհայտ մի հեղինակի ամբողջական աշխատութիւն» (էջ 78)։ Ասված է առանց հիմնավորման, մինչդեռ վերոհիշյալ ժամանակագրութիւնը նույնությամբ գտնում ենք 1342 թ. ընդօրինակված մի այլ ժողովածուի մեջ (ներկա հրատարակութիւն Ա տարբերակը), նշանակում է ժամանակագրութիւնն ամբողջական է։

32. Կարծում ենք խոսքը վերաբերում է օսմանական սուլթան Մուհամմեդ II-ին, որն իշխել է 1451—1481 թ. թ.։ Սուլյն վկայութիւնն, ինչպես և մյուսներն առավել մանրամասնութիւն տես Գ. Կամախեցու մոտ («Ժամանակագրութիւն Գրիգոր վարդապետի Կամախեցույ կամ Դարանաղեցւոյ», Երուսաղէմ, 1915, էջ 9), որը մի շարք ժամանակագրական հողվածներ կորուստից փրկելու համար դրել է իր ժամանակագրութիւն սկզբում։

33. Հմմտ. Գր. Կամախեցի, էջ 9։ Թուրքերը Բոսֆորը կոչել են Պողազ (նեղուց)։

34. Մուհամմեդ II-ը Կ. Պոլիսը գրավել է 1453 թ. մայիսի 29-ին, երեքշաբթի, արշաւույսին, մոտավորապես երկու ամիս պաշարելուց հետո (պաշարումը սկսվել էր ապրիլի 6-ից)։ Այդ մասին բավական մանրամասն տեղեկութիւններ բերում է Չամչյանը («Պատմութիւն Հայոց», հ. Գ., էջ 492—500), վերցնելով դեպքերին ժամանակակից հույն պատմիչներ՝ Դուկասից, Ֆրանդասից և ուրիշներից։

35. Գր. Կամախեցու մոտ նշված է դեկտեմբերի 13-ին, էջ 10։

36. Գր. Կամախեցու մոտ նշված է այսպես. «...Մուհամմատս զնաց բազում քօքօք ի Ղարամանն...» (էջ 10)։ Առաջարկվող բնագրի «Ղաման»-ն արդյո՞ք «ղարամանն» բառի աղճատումը չէ։

37. Կարծում ենք նեգրոպոնտ անվան աղճատումն է։ Հունական Եվբեյա կղզին, որը թուրքերը նվաճեցին 1471 թ.։

38. Բնագրում «Ղէճ» ձևով, «Ղատրղով» կատրոգա-թիականավ = галера այստեղից ուսերեն каторга = նավի թիավարման ծանր պատիժ։ Այս դեպքերի մասին հիշում է նաև Գր. Կամախեցին, Կաֆայի գրավումը նշելով հունիսի 6-ին (էջ 11)։

39. Երեմիա, Ողբ Ա. 1։